

संस्कृत व्याकरणकार

संपादक

डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार

संस्कृत व्याकरणकार Sanskrit Vyakarankar

डॉ. प्रशांत बाबुराव बिरादार

संस्कृत विभाग प्रमुख

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

आणि

अध्यक्ष, संस्कृत अभ्यास मंडळ,

स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड.

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस, नांदेड

ISBN No. 978-81-955479-0-6

संस्कृत व्याकरणकार

Sanskrit Vyakarankar

संपादक – डॉ. प्रशांत बा. बिरादार

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर. जि. लातूर

मोबाईल नं. 9764120822

प्रकाशक

सिध्दी पब्लिकेशन हाऊस

६२४, बेलानगर, भावसार चौक,

तरोडा (खु.) नांदेड ३४३१६०५

मो. ९६२३९७९०६७

www.wiidrj.com

मुद्रक

अनुपम प्रिंटर्स , श्रीनगर, नांदेड (महा.)

९१७५३३२४४३७

प्रथमावृत्ती : फेब्रुवारी २०२२

© सर्वाधिकार : महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर अधीन

मुखपृष्ठ : तेजस रामपूरकर

अक्षरजुळवणी : डॉ. राजेश उंबरकर

मूल्य : ७५ /-

या पुस्तकातील कोणताही भाग किंवा मजकूर संपादकाच्या व लेखकाच्या परवानगीशिवाय संदर्भासाठी वापरू नये.

भर्तृहरि जीवन परिचय

प्रा. रमेश रामलिंगी स्वामी

संस्कृत विभाग

राजर्षी शाहू महविद्यालय लातूर

(मराठी नामभेद: भर्तृहरि, भर्तरी, भर्तरीनाथ) (जीवनकाळ:

अंदाजे इ.स.चे ५ वे शतक) हा उज्जयिनीचा राजा विक्रमादित्य याचा थोरला सावत्र भाऊ होता. नीतिशतक, शृङ्गारशतक व वैराग्यशतक या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या शतकत्रय या संस्कृत भाषेतील ग्रंथसंग्रहाचा रचनाकार म्हणून हा प्रसिद्ध आहे. याला पिंगला नामक पत्नी होती. नाथपंथीय आढ्यायिकानुसार गृहस्थाश्रम त्यजून याने संन्यासाश्रम स्वीकारला, अशी समजूत आहे. नाथपंथीय सिद्धांच्या नामावलीतील भर्तरीनाथ म्हणजे हाच असल्याची सांप्रदायिक मान्यता आहे.

संस्कृत साहित्यात वाक्यपदीय हा ग्रंथ लिहिणारा व्याकरणकार भर्तृहरि आणि शतकत्रयकर्ता भर्तृहरि असे एकाच नावाचे दोन ग्रंथकर्ते हेऊन गेल्याचे दिसते. भारतात इ. स. च्या सातव्या शतकात आलेला चिनी प्रवासी इत्सिंग ह्याने भर्तृहरिनामक एका भारतीय विद्वानाचा उल्लेख आपल्या लेखनात केलेला आहे. हा भर्तृहरि भारतात येण्याच्या चाळीस वर्षे आधी ह्या भर्तृहरिचे निधन झाले होते, असे इत्सिंगने म्हटले आहे. इत्सिंगच्या ह्या लेखनाचा काळ इ. स. ६११ हा असल्यामुळे त्याने उल्लेखिलेल्या ह्या भर्तृहरिचे निधन ६५१ मध्ये झाले असावे. वाक्यपदीय हा ग्रंथ ह्याच भर्तृहरिने लिहिला, असा स्पष्ट उल्लेख इत्सिंगने केलेला आहे. तथापि दिडनागाच्या (४८०-५४०) त्रैकाल्यपरीशेच्या तिवेटी भाषांतरात भर्तृहरिचे काही श्लोक उद्धृत केलेले असल्यामुळे चौथ्या शतकाचा शेवट किंवा पाचव्या शतकाची

सुरवात असा त्याचा काळ असावा, असे काही अभ्यासक मानतात. वाक्यपदीयकार भर्तृहरि आणि शतकत्रयकर्ता भर्तृहरि हे एकच असावेत, हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. तथापि ते एक नसावेत, असे मानण्याकडे विद्वानांचा सर्वसाधारण कल आहे. शतकत्रयात व्याकरणाचे काही अपप्रयोग आलेले आहेत. ते लक्षात घेता, त्यांचे कर्तृत्व महावैयाकरण असलेल्या वाक्यपदीयकार भर्तृहरिला देणे अवघड आहे. शिवाय, शतकत्रयातील काही उल्लेखांवरून त्याचा कर्ता शैव-वेदान्ती असावा, असेही दिसते.

उपर्युक्त वाक्यपदीय ह्या ग्रंथात भाषाशास्त्र, अर्थविचार आणि तत्त्वमीमांसा ह्यांचे सिद्धांत एकत्र गुंफिलेले आहेत. अर्थविचाराला आणि तत्त्वमीमांसेला व्याकरणशास्त्राची अंगे मानून कात्यायनाने त्यांना आपल्या वार्त्तिकांत पहिल्यांदा महत्त्व दिले. तथापि त्यांचा विस्तृत ऊहापोह मात्र भर्तृहरिनेच आपल्या वाक्यपदीयात केला. म्हणून संस्कृत व्याकरणाचा पहिला उपलब्ध दर्शनग्रंथ म्हणून वाक्यपदीयाला फार महत्त्व आहे. ह्या ग्रंथाखेरीज वैयाकरण भर्तृहरिचा आज उपलब्ध असलेला दुसरा ग्रंथ महाभाष्यादिका किंवा त्रिपदी हा होय.

पतंजलीच्या महाभाष्यावरील ही टीका असून ती पहिल्या सात आह्निकांपर्यंत उपलब्ध आहे. भांडारकर प्राच्यविद्यासंशोधन मंदिराच्या वार्त्तिकांतून ती क्रमशः प्रसिद्ध झालेली आहे (१९६४-६९).

शृंगारशतकाच्या वाझ्यानीन एकजिनसीपणावरून व त्याच्याशी संबद्ध असलेल्या गूढकथांवरून ते पूर्णतः एकाच कर्त्याचे-अर्थात भर्तृहरिचे-असावे, यात शंका नाही.

तथापि परंपरेनुसार नीतिशतक आणि वैराग्यशतक याही कृती भर्तृहरिच्या मानल्या जातात. शतकत्रयातील श्लोक 'मुक्तक' या स्वरूपाचे म्हणजे सुटेसुटे असल्याने त्यांची उसनवारी अन्य ग्रंथांत होणे किंवा त्यांत

भर पडणे किंवा स्वतः भर्तृहरीनेही एखाद दुसरा श्लोक अन्य ग्रंथांतून घेणे हे अस्वाभाविक नाही.

शृंगारशतक, नीतिशतक आणि वैराग्यशतक या तीन शतकांमध्ये परस्परविरुद्ध अशा वऱ्याच वृत्ती, भावना आणि विचार दिसून येतात. पण तेवढ्यावरून या रचना भिन्नकर्तृक म्हणता येणार नाहीत, कारण मुक्तकरचनेमध्ये हेही अस्वाभाविक नाही. शिवाय, तो एकाच भर्तृहरीचा भिन्नभन्न काळचा वैयक्तिक आविष्कार असणेही असंभवनीय नाही.

शृंगारशतकाचे कवीने पाच विभाग कल्पिले असून त्यांत प्रणयाचे मोठे रम्य चित्रण केलेले आहे. स्त्रीसौंदर्य, स्त्रियांचे विभ्रम आणि विनयादी गुण, स्त्रीवाचून मनुष्यस्वभावात येणारी रुक्षता, विलोभनीयतेबरोबरच दुःख, मोह यांचेही कारण असणारी स्त्री यांचे कवीने मनोहर वर्णन केले आहे. यानंतर खरा विरक्त आणि विरक्तीचा आव आणणारा दांभिक यांतील भेद विशद करून संपूर्ण विरक्ती, ईशभक्ती हेच जीवनाचे ध्येय असेल पाहिजे, असे प्रतिपादले आहे. उपसंहारात षड्भूतूतील सृष्टिसौंदर्यामुळे प्रणयजीवनातील उल्हास कसा वृद्धिंगत होतो, याचे काव्यमय वर्णन आहे.

नीतिशतक हे दहा 'पद्धती'मध्ये विभागलेले असून प्रत्येक पद्धतीत दहा श्लोक आहेत. विद्वत्त्व, स्वाभिमान, शौर्य, द्रव्य, दुर्जननिंदा, सज्जनप्रशंसा, परोपकार, दृढनिश्चय, दैव आणि कर्म यांचे यात परोपरीचे वर्णन आहे. नीतिशतकात वेदान्त, नीतिबोध, धर्मपरता, उद्यमशीलता यांवरील भर सहज आणि स्पष्ट जाणवण्यासारखा आहे. त्यात भर्तृहरी हा जीवनात वावरणारा एक सामान्य माणूस, पण अनुभवाने पोळलेला आणि मतांना धार आलेला एक गंभीर द्रष्टा अशा प्रकृतीचा कवी दिसतो. विविध अलंकार, पौराणिक निदर्शने, आशयघनता, खोली, व्यापकता, कळकळ, उपरोध, दैनंदिन जीवनातील उदाहरणे, रोखठोक शैली, अनघड पण हृद्याला भिडणारी शब्दचातुरी यांमुळे सर्वच काव्य अत्यंत रमणीय आणि रसपूर्ण झालेले आहे.

वैराग्यशतकात तूष्णा, सुखोपभोगांच्या नादी लागल्याने जाणारी वचना, याचकवृत्ती, यतिवृत्ती, वैराग्य, भक्ती, ज्ञानसाधना या सर्वांचे अतिशय कळकळीने वर्णन केलेले आहे. चित्ताला स्थैर्य आणि शान्ती लाभावी, यासाठी समुणोपासना, योगसाधना, ब्रह्मानुभूती ही साधनप्रणाली भर्तृहरीने वैराग्यशतकात आवर्जून उपदेशिलेली आहे.

नीतिशतक: एक संस्कृत काव्य. कर्ता ⇨ भर्तृहरि: तत्त्वदर्शी आणि नीतिबोधपर असे शंभर श्लोक ह्या काव्यात अंतर्भूत आहेत. नीतिशतकाचा काळ निश्चितपणे सांगता येणार नाही, कारण भर्तृहरीचाच काळ निश्चितपणे ठरविता येत नाही.

नीतिशतकातील शंभर श्लोकांचे, विषयानुसार दहादहा श्लोकांचा एक गट ह्याप्रमाणे कवीने एकूण दहा गट पाडलेले आहेत. अशा गटाला 'पद्धती' असे नाव दिलेले आहे. अज्ञ, विद्वत्, मानशौर्य, अर्थ, दुर्जन, सुजन, परोपकार, धैर्य, दैव आणि कर्म ह्या विषयांशी नीतिशतकातील दहा पद्धती संबद्ध आहेत. असे असले, तरी ह्या काव्यातील प्रत्येक श्लोक आपल्यापरीने स्वयंपूर्णच आहे. 'मुक्तक' ह्या नावाने ओळखली जाणारी, एकश्लोकी, स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण रचनेची परंपरा संस्कृतात आहे. रचनाबंधाच्या दृष्टीने भर्तृहरीचे हे शंभर श्लोक म्हणजे मुक्तकेच होत.

नीतिशतकाचा उद्देश उद्बोधनाचा असल्यामुळे त्याचा कल वैचारिकतेकडे आहे. जीवन डोळसपणे जगण्याच्या जाणिवेतून कवीने केलेले सूक्ष्म, व्यापक अवलोकन आणि त्यामुळे त्याच्या विचारांना आलेला ठामपणा, नीतिशतकात दिसून येतोच. तथापि भर्तृहरीचे तरल, संवेदनशील कविमन आणि त्याचे समृद्ध भावविश्वही त्यात प्रकटलेले दिसते.

जीवनाची वाटचाल मनुष्याला स्वप्नयतनांनी आणि एकट्याने करावयाची असते हे खरे परंतु जीवन जगत असता मनुष्य एकटा नसतो. आम, मित्र, मतलबी, धूर्त, शत्रू, अज्ञ, शहाणे, धनिक, सत्ताधारी अशा

विविधपरिंध्य लोकांचे कडे त्याच्याभोवती असते. प्रत्येकाचे स्वभाव, विचार, आचरण निराळे. ह्या तिहींतही परस्परभिन्नता. विचार, उच्चार आणि आचार यांची एकाक्यता फक्त सज्जनांमध्ये असते. मनुष्याला तात्त्विक शहाणपण शिकण्याची आवश्यकता सदैव आहे. म्हणूनच भर्तृहरि अज्ञ-विद्वान, दुर्जन-सुजन, दैव-कर्म अशा विरोधी जोड्या उभ्या करून त्यांचे स्वरूप, गुणावगुण, आचरण पद्धती यांवर मार्मिक प्रकाश टाकताना दिसतो. सज्जनांचे कमलासारखे मृदू मन, संकटात पर्वासासारखे खंबीर राहण्याची त्यांची शक्ती, वाणीची मधुरता, परोपकाराला वाहिलेले जीवन या गोष्टी तत्त्व म्हणून कळत असल्या, तरी अंगी वळत नाहीत पण अज्ञानाचे रूप कळजे म्हणजे ज्ञानाचा प्रकाश उमलू लागतो. दुर्जनांचे देखणे बहिरंग व विषतुल्य अंतरंग कळजे म्हणजे सज्जनांची थोरवी कळते. सत्ता आणि संपत्तीचा मोह माणसाला पडतो. कांचनापुढे जग लोटांगण घालते. धनिकाची खुशामत करण्यासाठी माणूस ध्वानलीला करतो. अंधदृष्टीच्या माणसाला जीवनाची मूल्ये नीट कळावी लागतात, म्हणजे मग तो नीतीकडे वळू लागतो. या दृष्टीने माणूस, पिता, पुत्र, कलत्र, मित्र यांच्या अंतरंगावर भर्तृहरिने प्रकाश टाकला आहे. केव्हा 'तूष्णीं च्छिन्धि, भज क्षमां, जहि मदं, पापे रतिं मा कृथाः।' असा रोखठोक उपदेशही केला आहे. जीवनाची उन्नती प्रयत्नाधीन आहे. दैव अटळ आहे हे खरे पण त्याचा वाऊ करण्यात अर्थ नाही, हे लक्षात घेऊन प्रयत्नांची कास धरण्याची, धैर्याने जीवन जगण्याची महती कवीने स्पष्ट शब्दांमध्ये वर्णिली आहे व हे करताना अमृतप्राप्तीसाठी प्रचंड परिश्रम करणाऱ्या देवांचा दाखला जसा दिला आहे, तसेच निंदा-प्रशंसा, संपत्ती-दारिद्र्य, जीवन-मरण यांची पर्वा न करता निश्चयी धीराचे पुरुष न्याय्य मार्गावरून रेषभरही ढळत नाहीत, हे अनुभक्तिक बोलही ऐकविले आहेत. *नीतिशतक*तील उपदेशाचे रूप असे माणसाला धीर देणारे, ऐहिक कल्याणाचा आणि पारमार्थिक श्रेयाचा मार्ग

दाखविणारे आहे. जीवनातील स्वार्थ, दुष्टता, मनाचा कोतेपणा इत्यादींनी भर्तृहरिचा भ्रमनिरास झालेला असला, तरी तो जीवनद्वेषा नाही, तर अनुभवांनी शहाणा झालेला आहे व आपल्याला गवसलेले हे शहाणपण मनुष्यमात्रापुढे मांडण्याची त्याला तळमळ आहे. म्हणूनच *नीतिशतक* हे केवळ बोधपर काव्य होत नाही. भर्तृहरिच्या अंतर्मनातील भावव्यथा त्यात प्रकट झालेली आहे. सामान्यपणे हे खरे की, जाणते हेवामत्सराने जळत असतात सत्ताधारी गर्वाचे पछाडलेले असतात सामान्य माणसे अज्ञानाने मरगळलेली असतात. अशा परिस्थितीत तत्त्वदर्शी माणसाचे शहाणपण त्याच्या अंगातच जिरून-सुकून जाण्याची वेळ येते. असे असूनही भर्तृहरिची तळमळ त्याला स्वस्थ बसू देत नाही. ही आंतरिक तळमळ भर्तृहरिच्या काव्याचा थोर विशेष आहे.

विविध वृत्तांची सफाईदार रचना, भाषेचा प्रसंगोपात सामासिक डौल, अन्यत्र अतीव साधेपणा हे भर्तृहरिचे ठळक विशेष. खूपसा मोठा विचार छोट्या वाक्यखंडात वा आटोपशीर पद्यपंक्तित व्यक्त करण्याची संस्कृत भाषेची जी शक्ती आहे, तिने कीथसारखे पाश्चात्य समीक्षकही हरखून गेले आहेत परंतु भर्तृहरिचा विलक्षण प्रसाद, परखड विचार मोजक्या शब्दांत प्रकट करण्याची त्याची शक्ती, त्याची अनुभवसंपन्नता आणि आंतरिक तळमळ हे गुण त्याचेच होत. त्याचे काव्य विचारशील कविमनाचे एक प्रसन्न दर्शन आहे. भर्तृहरि हा यूरोपमध्ये ज्याती पावलेला बहुधा पहिला संस्कृत कवी असावा. *नीतिशतक*तील श्लोकांचे डच आणि जर्मन भाषांत अनुवाद झालेले आहेत. मराठीतही ह्या काव्याचे अनेक अनुवाद झालेले आहेत.